

ΛΕΙΨΑΝΟΝ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΑΓΑΠΩΝ ΕΝ ΤΗ ΟΡΘΟΔΟΞΩ ΕΚΚΛΗΣΙΑΙ

Κατὰ τὸ πρῶτον ἡμῖς τῆς δευτέρας ἑκατονταετηρίδος ἡ Θεία Εὐχαριστία ἀπεσπᾶσθη τοῦ κοινοῦ δείπνου τῶν Χριστιανῶν καὶ μετετέθη εἰς τὴν πρωΐαν. Τὸ κοινὸν δείπνον, τὸ ὁποῖον ὠνομάζετο Ἀγάπη, μετὰ τὴν ἀπόσπασιν τῆς Θείας Εὐχαριστίας, διετήρησεν ὁμοίωμά τι αὐτῆς, ἥτοι κλάσιν ἄρτου καὶ εὐλογίαν ποτηρίου, χωρὶς βεβαίως ταῦτα νὰ θεωρῶνται ὡς Θεία Εὐχαριστία.

Ἡ Ἀγάπη ἐτελεῖτο τὴν ἐσπέραν ἐν τῷ ναῷ ἢ ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ ἀμφιτρούωνος. Τοῦ δείπνου προΐστατο ὁ ἐπίσκοπος ἢ ἄλλος τις κληρικός. Οὗτος ἐλάμβανεν εἰς τὰς χεῖρας αὐτοῦ ὀλόκληρον ἄρτον, ἔλεγεν ἐπ' αὐτοῦ εὐχὴν, ἔκοπτεν αὐτὸν καὶ διένεμεν εἰς τοὺς συνδαιτυμόνας. Ἐκαστος πρὸ αὐτοῦ εἶχε ποτήριον οἴνου, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ἔλεγεν εὐχὴν, προεξάρχοντος βεβαίως τοῦ προεδρεύοντος κληρικοῦ. Συγκρίνων τις τὰς δύο ταύτας ἱερουργικὰς πράξεις πρὸς ἀλλήλας, παρατηρεῖ, ὅτι μεγαλύτεραν τοῦ οἴνου σημασίαν εἶχεν ὁ ἄρτος. Οὗτος μόνον διενέμετο ἐκ τῶν χειρῶν τοῦ κληρικοῦ καὶ ὠνομάζετο «εὐλογία». Ἀμφότεραι αἱ πράξεις αὗται ἐτελοῦντο, ἀλλοῦ μὲν, πρὸ τοῦ κοινοῦ δείπνου, ἀλλοῦ δὲ μετ' αὐτό.

Ἡ τέλεσις τῶν Ἀγαπῶν περιορίθη νὰ γίνεται εἰς μνήμας ἁγίων. Τοῦτο μαρτυρεῖται ὑπὸ τοῦ Ἀλεξανδρείας Εὐσεβίου, ὁ ὁποῖος ἔζησε μεταξὺ τῆς 5^{ης} καὶ τῆς 7^{ης} ἑκατονταετηρίδος (Migne, SG. 86, I. 357 καὶ 364). Ἐκ τῶν λόγων αὐτοῦ ἐξάγεται μὲν, ὅτι αἱ Ἀγάπαι ἐτελοῦντο δαπάναις ἰδιωτῶν, δὲν δύναται τις ὅμως νὰ ἐξαγάγῃ, ἂν αὗται ἐτελοῦντο πλεον μόνον ἐν ἰδιωτικοῖς οἰκοῖς ἢ καὶ ἐν τοῖς ναοῖς.

Περὶ τοῦ ζητήματος τούτου ἔχομεν ἄλλην μαρτυρίαν. Εἶναι ἀληθές, ὅτι ἡ σύνοδος τῆς Λαοδικείας (343/381) ἀπηγόρευσε τὴν τέλεσιν τῶν Ἀγαπῶν ἐν τοῖς ναοῖς, ὅρισασα «ὅτι οὐ δεῖ ἐν τοῖς κυριακοῖς ἢ ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τὰς λεγομένας ἀγάπας ποιεῖν καὶ ἔνδον ἐν τῷ οἴκῳ (τοῦ Θεοῦ) ἐσθίειν καὶ ἀκούβιτα στρωννύειν» (κανὼν 28). Ἀλλὰ τὸν κανόνα τοῦτον ἠναγκάσθη νὰ ἐπαναλάβῃ ἡ σύνοδος τοῦ Τρούλλου (692) καὶ μάλιστα μετὰ τῆς προσθήκης, «οἱ δὲ τοῦτο ποιεῖν τολμῶντες ἢ παυσάσθωσαν ἢ ἀφοριζέσθωσαν» (κανὼν 74). Ἐκ τούτων καταφαίνεται ὅτι τοῦλάχιστον μέχρι τῆς ἐποχῆς ταύτης, ἥτοι τέλη τῆς 7^{ης} ἑκατονταετηρίδος, ἐξηκολούθει ἡ τέλεσις τῶν Ἀγαπῶν καὶ ἐν τοῖς ναοῖς.

Ὡς ἀναμφισβήτητον γεγονός ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ Ἱστορίᾳ ἀναφέρεται, ὅτι αἱ Ἀγάπαι ἐξηφανίσθησαν. Ἐν τούτοις λείψανον αὐτῶν ἔμεινεν μέχρι σήμερον ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ ἐκκλησίᾳ καὶ εἶναι ἡ «Ἀρτοκλασία». Αὕτη τελεῖται ἐν τῷ ναῷ, τὴν ἐσπέραν τῆς παραμονῆς μνήμης ἁγίου, ἐν τῇ ἀκολουθίᾳ τοῦ ἑσπερινοῦ. Ἰδιώτης, δι' οἰονδήποτε λόγον ἐφορτᾶζων κατὰ τὴν ἐφορτὴν ἐκείνην, προσφέρει πέντε ἄρτους, ὁμοίους ἐκείνων, οἱ ὅποιοι προσφέρονται διὰ τὴν τέλεσιν τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας, ἧτοι ἐφωδιασμένους μὲ τὰς γνωστάς σφραγίδας. Πρὸς τούτοις προσφέρει μικρὸν δοχεῖον οἴνου. Ὅσα ἄλλα παρατίθενται σήμερον, ὡς θὰ ἴδωμεν, δὲν παρετίθεντο εἰς παλαιότερους χρόνους. Ὁ ἱερουργῶν κληρικός, ἐπίσκοπος ἢ πρεσβύτερος, εἰς ὠρισμένην στιγμήν λαμβάνει εἰς χεῖρας ἕνα τῶν ἄρτων τούτων, λέγει εὐχὴν καὶ ἐπ' αὐτοῦ διὰ τῆς δεξιᾶς ποιεῖ τὸ σημεῖον τῆς εὐλογίας. Οἱ ἄρτοι κόπτονται εἰς τεμάχια καὶ διανέμονται εἰς ὅλους τοὺς παρόντας ἐν τῷ ναῷ, ἕκαστος δὲ τρώγει τὸ τεμάχιον αὐτοῦ ἐπὶ τόπου, ἢ παραλαμβάνει αὐτὸ εἰς τὸν οἶκον. Ὁ οἶνος δὲν διανέμεται, εἶναι ἄλλως τε καὶ ἀνεπαρκῆς πρὸς ὁμοίαν διανομήν. Ὡς ἀνωτέρω εἶδομεν, καὶ ἐν ταῖς Ἀγάπαις μεγαλυτέραν τοῦ οἴνου σημασίαν εἶχεν ὁ ἄρτος, διότι οὗτος μόνος διενέμετο ἐκ τῶν χειρῶν τοῦ κληρικοῦ καὶ ὠνομάζετο «εὐλογία». Κοινὸν δεῖπνον οὔτε πρὸ τῆς τελετῆς τῆς Ἀρτοκλασίας, οὔτε μετ' αὐτὴν γίνεται.

Ἐκ τούτων ἐξάγονται τὰ ἐπόμενα. Ὅπως κατὰ τὸ πρῶτον ἡμῖς τῆς 2^ας ἑκατονταετηρίδος ἐκ τοῦ κοινοῦ δείπνου τῶν χριστιανῶν ἀπεσπάσθη ἡ θεία Εὐχαριστία καὶ ἔμεινε τὸ κοινὸν δεῖπνον μετὰ τινος ὁμοιώματος αὐτῆς, ἧτοι κλάσεως ἄρτου καὶ εὐλογίας ποιηρίου, οὕτω μετὰ τὴν 7^ην ἑκατονταετηρίδα¹ ἔγινε νέα ἀπόσπασις, τ. ἔ. ἀπεσπάσθη πάλιν τοῦ κοινοῦ δείπνου τὸ ὁμοίωμα τοῦτο τῆς θείας Εὐχαριστίας καὶ ἀπετέλεσεν ἰδιαιτέραν ἐκκλησιαστικὴν τελετὴν, ἡ ὁποία διετήρησε τὸ ἀρχαῖον ὄνομα τῆς Θεῆς Εὐχαριστίας Ἀρτοκλασία («κλάσις ἄρτου»). Τὸ κοινὸν δεῖπνον ὀλοτελῶς πλέον ἐξωβελίσθη ἐκ τοῦ ναοῦ. Πότε ἀκριβέστερον ἔγινεν ἡ δευτέρα αὕτη ἀπόσπασις, δύνата ἴσως νὰ ὀρισθῇ ἐκ τῆς ἐρεῦνης τῶν διαφορῶν ἀρχαίων χειρογράφων τοῦ Εὐχολογίου.

Τὴν κατὰ τὴν τέλεσιν τῆς Ἀρτοκλασίας λεγομένην εὐχὴν παραθέτομεν ἐκ τοῦ εὐχολογίου τοῦ Goar, τὸ ὁποῖον ὀμιλεῖ περὶ τῆς τελέσεως τῆς τελετῆς ταύτης ἐν μοναστηρίῳ καὶ προτάσσει τὰ ἐπόμενα. «Ὁ κελλαρίτης προτίθησιν ἐν τῷ ἀναλόγιῳ ἄρτους πέντε, ἐξ ὧν ἐσθίομεν ἐν τῇ τραπέζῃ, ὡσαύτως καὶ στάμνον μεστὴν οἴνου τοῦ καλλίστου, ὁ δὲ ἱερεὺς λαβὼν ἄρτον ἕνα ἐπὶ χεῖρας καὶ τυπώσας ἐν αὐτῷ σταυρόν, ἐπεύχεται τὴν εὐχὴν ταύτην μεγαλῶνως» (σελ. 34). Ἐκ τῆς σημειώσεως ταύτης καταφαίνεται, ὅτι ἐν τῇ ἐκκλη-

¹ Διὰ τὸν ἀριθμὸν τῆς ἑκατονταετηρίδος ἴδε ἀνωτέρω τὰ περὶ τοῦ κανόνος τῆς συνόδου τοῦ Τρούλλου λεχθέντα.

σία παρετίθεντο μόνον ἄρτοι καὶ οἶνος καὶ ὅτι ἐνταῦθα οἱ ἄρτοι τῆς Ἀρτοκλασίας οὐδόλως διέφερον τῶν συνήθων ἄρτων τῆς τραπέζης. Ἐκ τούτου δύναται τὸ ἐπόμενον νὰ ἐξαχθῇ. Ὅτε δηλαδή ἡ σημείωσις αὕτη ἐγράφετο, ὁ ἄρτος τῆς Θείας Εὐχαριστίας παρεσκευάζετο ἤδη κατ' ἄλλον τρόπον, ἦτοι φέρων τὰς σφραγίδας καὶ ψηνόμενος ἐν ἀγγείῳ, ἀλλ' ἀρχαιότερον, ὡς γνωστόν, καὶ οὗτος δὲν διέφερε τοῦ συνήθους ἄρτου. Πρῶτον ἐπομένως ἐτροποποιήθη ὁ ἄρτος τῆς Θείας Εὐχαριστίας καὶ ἔπειτα ἠκολούθησαν αὐτῷ οἱ ἄρτοι τῆς Ἀρτοκλασίας. Ἡ μνημονευθεῖσα εὐχή ἔχει ὡς ἑξῆς. «Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ εὐλόγησας τοὺς πέντε ἄρτους ἐν τῇ ἐρήμῳ καὶ ἐξ αὐτῶν πεντακισχιλίους ἄνδρας χορτάσας, Αὐτὸς εὐλόγησον καὶ τοὺς ἄρτους τούτους, τὸν σῖτον, τὸν οἶνον καὶ τὸ ἔλαιον καὶ πλήθυνον αὐτὰ ἐν τῇ μονῇ ταύτῃ καὶ εἰς τὸν κόσμον σου ἅπαντα καὶ τοὺς ἐξ αὐτῶν μεταλαμβάνοντας πιστοὺς ἁγίασον. Ὅτι σὺ εἶ ὁ εὐλογῶν καὶ ἁγιάζων τὰ σύμπαντα, Χριστέ ὁ Θεὸς ἡμῶν, καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν, σὺν τῷ ἀνάρχῳ σου πατρὶ καὶ τῷ παναγίῳ καὶ ἀγαθῷ καὶ ζωοποιῷ πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων. Ἀμήν».

Ἡ εὐχὴ βεβαίως ὤφειλε νὰ συμφωνῇ πρὸς τὰ ἐν τῷ ναῷ παρατιθέμενα ὑλικά καὶ ἐν αὐτῇ νὰ γίνεται λόγος μόνον περὶ ἄρτου καὶ οἶνου. Διὰ τοῦτο δύναται τις νὰ διατυπώσῃ τὴν εἰκασίαν, ὅτι ὑπῆρχεν ἀρχαιότερα μορφή τῆς εὐχῆς ταύτης, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἔλειπεν ἡ φράσις «τὸν σῖτον... καὶ τὸ ἔλαιον». Πιθανῶς προσετέθησαν πρῶτον αἱ λέξεις τὸν «σῖτον» καὶ ἀνεφέροντο εἰς τὸν σῖτον, ἐκ τοῦ ὁποίου εἶχον παρασκευασθῆ οἱ ἄρτοι. Ἡ εὐρυτέρα ἐκδοχὴ τοῦ σῖτου προὐκάλεσε τὴν προσθήκην καὶ τοῦ ἐλαίου. Πότε ἔγιναν αἱ προσθήκαι αὗται ἐν τῇ εὐχῇ, δύναται ἴσως νὰ ὀρισθῇ ἐπίσης ἐκ τῆς ἐρεύνης τῶν διαφορῶν χειρογράφων τοῦ Εὐχολογίου. Σήμερον πλέον κατὰ τὴν τέλεσιν τῆς Ἀρτοκλασίας προστίθενται δύο μικρὰ δοχεῖα, περιέχοντα σῖτον καὶ ἔλαιον. Οὕτω βεβαίως ἡ Ἀρτοκλασία προσήγγισε πρὸς τὰς προσφορὰς διαφορῶν προϊόντων (ὀπωρῶν κτλ.), ἀλλὰ πάλιν οὐσιωδῶς διαφέρει ἐκείνων, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῆς συγκρίσεως τῶν οἰκείων τελετῶν καὶ εὐχῶν.

Ἡ σύγκρισις αὕτη δεικνύει τὰ ἐπόμενα. Πρῶτον, τὰ προϊόντα προσφέρονται κατὰ τὴν συγκομιδὴν αὐτῶν, ἐνῶ ἡ Ἀρτοκλασία τελεῖται ὅλως ἀσχετῶς πρὸς τὴν συγκομιδὴν τῶν κατ' αὐτὴν παρατιθεμένων προϊόντων, τὰ ὁποῖα ἄλλως τε συγκομίζονται ὄχι κατὰ μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν. Δεύτερον, τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν προσφορὰν τῶν προϊόντων ἐν τῷ Εὐχολογίῳ κεῖνται ἀνεξαρτήτως τοῦ Ἑσπερινοῦ ἢ ἄλλης ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας (Εὐχολόγιον Goar, σελ. 522), ἐνῶ ἡ Ἀρτοκλασία ἐν αὐτῷ κεῖται ὡς ἀναπόσπαστον στοιχεῖον τῆς τελετῆς τοῦ Ἑσπερινοῦ (αὐτ. σελ. 34), ἃν καὶ δὲν τελεῖται κατ' αὐτὴν τακτικῶς, ἀλλ' ἐκτάκτως. Τρίτον, αἱ εὐχαὶ τῆς προσφορᾶς τῶν προϊόντων περιέχουσιν αἰτήσιν παροχῆς ὑλικῶν ἀγαθῶν ἢ εὐχαριστίαν διὰ τὴν ἤδη γενομένην παροχὴν αὐτῶν, ἐν μᾶ δὲ τῶν εὐχῶν τούτων κεῖται ἡ φράσις «καὶ τοῖς

αἰωνίους θησαυροὺς ἐναποθέσθαι ταῦτα (τ. ἔ. τὰ προσφερθέντα προϊόντα) καταξιώσον» (αὐτ. σελ. 522). Ἐνῶ ἐν τῇ εὐχῇ τῆς Ἀρτοκλασίας γίνεται κυρίως λόγος περὶ καθαγιασεως τῶν ἐν τῷ ναῷ παρατιθεμένων καί, διὰ τῆς μεταλήψεως αὐτῶν, καθαγιασεως τῶν πιστῶν.

Ἡ παρατεθεῖσα εὐχὴ τῆς Ἀρτοκλασίας σχετίζει αὐτὴν πρὸς τὴν ἐν τῇ ἐρήμῳ ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ θαυμασίαν σίτισιν τῶν πεντακισχιλίων. Εἶναι γνωστόν, ὅτι ἡ σίτισις αὕτη σχετίζεται πρὸς τὴν θεϊαν Εὐχαριστίαν καὶ τὰς Ἀγάπας. Ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ τοῦ Ἰωάννου (6, 1-15 καὶ 27-58) ἡ περὶ τοῦ ἄρτου τῆς ζωῆς καὶ τῆς θείας Εὐχαριστίας ὁμιλία τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀκολουθεῖ ἀμέσως μετὰ τὴν θαυμασίαν σίτισιν καὶ ἐξ ἀφορμῆς αὐτῆς. Τὸ αὐτὸ δεικνύουσι καὶ αἱ εἰκόνες τῶν Κατακομβῶν, ἐν ταῖς ὁποῖαις ἡ θαυμασία σίτισις καὶ ἡ Θεία εὐχαριστία ἐναλλάσσονται, τῆς μιᾶς ἀπαντώσης ἀντὶ τῆς ἄλλης, καὶ ἀμφοτέροι λαμβάνονται ὡς ἐξεικόνισις τῆς μελλούσης μακαριότητος. Ὁ καθηγητὴς Η. Lietzmann διὰ τῆς θαυμασίας ταύτης σίτισεως θέλει νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἐκκλησίᾳ ἐνίοτε ἀπαντῶσαν τέλεσιν τῆς Θείας εὐχαριστίας μόνον δι' ἄρτου (Messe und Herrenmahl, 1926, Bonn, σελ. 245). Ἡ συσχέτισις ἐπομένως τῆς Ἀρτοκλασίας πρὸς τὴν θαυμασίαν σίτισιν τῶν πεντακισχιλίων εἶναι ἄλλη ἀπόδειξις, ὅτι ἡ Ἀρτοκλασία εἶναι λείψανον τῶν ἀρχαίων Ἀγαπῶν. Ἐν τῇ εὐχῇ τῆς Ἀρτοκλασίας δὲν λέγεται, ὅτι οἱ προσφερόμενοι ἄρτοι εἶναι πέντε («εὐλόγησον τοὺς ἄρτους τούτους»). Ἡδύναντο ἐπομένως οὗτοι νὰ εἶναι περισσότεροι ἢ ὀλιγώτεροι, ἀλλ' ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν ταχέως ἐταυτίσθη πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν ἄρτων τῆς ἐρήμου, οἱ ὁποῖοι ἐμνημονεύοντο ἐν τῇ εὐχῇ ὡς πρότυπον. Ἐν γένει δύναται τις νὰ εἴπῃ ὅτι ἡ συσχέτισις πρὸς τὴν θαυμασίαν σίτισιν τῶν πεντακισχιλίων περισσότερον ἐξεφράσθη ἐν τῇ Ἀρτοκλασίᾳ ἢ ἐν ταῖς ἀρχαίαις Ἀγάπαις.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Κ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ